

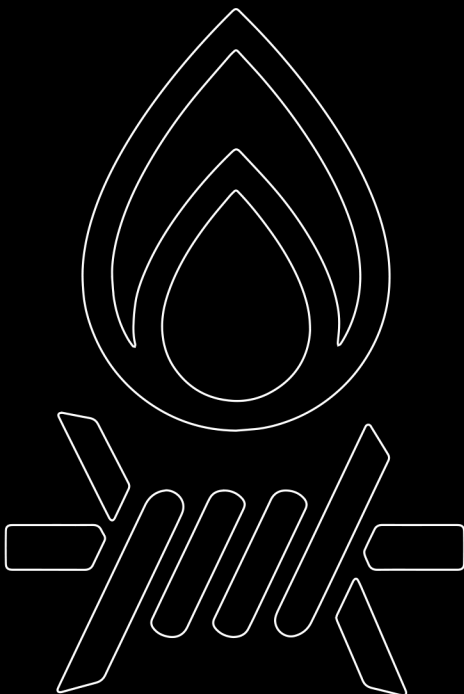
ЗБОРНИК

„80 ГОДИНА ОД ПОЈМА ГЕНОЦИД –
СТУДИЈА СЛУЧАЈА: ГЕНОЦИД НАД
СРБИМА, ЈЕВРЕЈИМА И РОМИМА У
НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ“

Зборник радова са конференције са међународним учешћем

“80 YEARS OF THE TERM GENOCIDE –
CASE STUDY: GENOCIDE AGAINST
THE SERBS, JEWS AND ROMAS IN THE
INDEPENDENT STATE OF CROATIA”

General book from conference with international participation

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА
GENOCIDE VICTIMS MUSEUM

2024

Едиција
Varia
Књига 7 / Book 7

© Музеј жртава геноцида / Genocide Victims Museum, 2024

Објављивање ове књиге подржали су
Министарство културе Републике Србије
Телеком Србија
Фондација Музеја жртава геноцида

Publishing of this book was supported by
Ministry of Culture of the Republic of Serbia
Telekom Srbija
Genocide Victims Museum Foundation

Уредништво / EDITORIAL BOARD

др Драган Цветковић, музејски саветник

(главни и одговорни уредник)

Музеј жртава геноцида, Београд

Dragan Cvetković, PhD, Museum Adviser

(Editor-in-Chief)

Genocide Victims Museum, Belgrade

др Небојша Стамболија, виши научни сарадник

Институт за савремену историју у Београду

Nebojša Stambolija, PhD, Senior Research Associate, Historian

The Institute of Contemporary History, Belgrade

др Милица Карић, кустос, научни сарадник

Музеј жртава геноцида, Београд

Milica Karić, PhD, Curator, Research Associate

Genocide Victims Museum, Belgrade

Рецензенти / REVIEWERS

др Милан Гулић, научни саветник

Институт за савремену историју у Београду

Milan Gulić, PhD, Principal Research Fellow

The Institute of Contemporary History, Belgrade

др Раде Ристановић, виши научни сарадник

Институт за савремену историју у Београду

Rade Ristanović, PhD, Senior Research Associate

The Institute of Contemporary History, Belgrade

др Маријана Мраовић, научни сарадник

Војни архив, Институт за стратегијска истраживања,

Универзитет Одбране

Marijana Mraović, PhD, Research Associate

Military Archive, Strategic Research Institute,

University of Defence

др Данило Ковач, доцент

Филозофски факултет, Универзитет у Бањој Луци

Danilo Kovač, PhD, Docent

Faculty of Philosophy, University in Banja Luka

Садржај/Contents

- 13 Kiril Feferman, PhD

**THE CONDUCT OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA
TOWARDS SERBS DURING WORLD WAR II:
A BRITISH AND AMERICAN PRESS PERSPECTIVE, 1941**

др Кирил Феферман

ПОНАШАЊЕ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ ПРЕМА
СРБИМА ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА:
ПЕРСПЕКТИВА БРИТАНСКЕ И АМЕРИЧКЕ ШТАМПЕ, 1941

- 25 Проф. др Драга В. Мاستиловић

**ЗАТИРАЊЕ СРБА У
ТРАВНИЧКОМ СРЕЗУ 1941. ГОДИНЕ**

Draga Mastilović, PhD

ERASURE OF SERBS IN THE TRAVNIK DISTRICT, 1941

- 43 др Немања Девић, др Оливера Драгишић

**СТРАДАЊЕ СРПСКОГ НАРОДА У БУГОЈНУ
ТОКОМ ГЕНОЦИДА У НДХ 1941–1945. ГОДИНЕ**

Nemanja Dević, PhD, Olivera Dragišić, PhD

SUFFERINGS OF THE SERBIAN PEOPLE IN
BUGOJNO DURING GENOCIDE IN NDH 1941–1945

- 73 Небојша Озимић, виши кустос

**СВЕДОЧЕЊЕ МЛАДЕНА ВУКОТЕ О СТРАДАЊУ У
ЗЛОГЛАСНОЈ ЈАСЕНОВАЧКОЈ ЦИГЛАНИ**

Nebojša Ozimić, Senior curator

TESTIMONY BY MLADEN VUKOTA ABOUT SUFFERING
IN THE INFAMOUS JASENOVAC CIGLANA

- 81 Тамара Вијоглавин Манчић, Виши архивиста – професор историје

ХОЛОКАУСТ БРЧАНСКИХ ЈЕВРЕЈА У НДХ

Tamara Vijoglavin Mančić, Senior Archivist - History Teacher

SUFFERINGS OF THE JEWS FROM BRČKO

- 117 dr Vera Klopčič

**SEĆANJE NA ROMSKE ŽRTVE GENOCIDA TOKOM
DRUGOG SVETSKOG RATA U HRVATSKOJ**

Vera Klopčič, PhD

REMEMBRANCE TO ROMA VICTIMS OF
GENOCIDE DURING THE SECOND WORLD WAR IN CROATIA

- 127 Вид Р. Ерцег

**ДВА ИЗВЕШТАЈА ГРКОКАТОЛИЧКОГ ЕПИСКОПА
ИВАНА БУЧКА О ПОЛИТИЧКОЈ И ВЕРСКОЈ СИТУАЦИЈИ У НДХ И
КРИЖЕВАЧКОЈ ЕПАРХИЈИ ИЗ 1942. ГОДИНЕ**

Vid R. Erceg

TWO REPORTS BY GREEK CATHOLIC BISHOP
IVAN BUCHKO ON THE POLITICAL AND RELIGIOUS SITUATION IN
THE NDH AND THE DIOCESE OF KRIŽEVCI FROM 1942.

- 165 dr Nataša Mataušić

**LIJEČNIK ANTUN NAJŽAR, ZLOČINAC ILI SPASITELJ SRPSKE
DJECE U „PRIHVATILIŠTU ZA DJECU IZBJEGLICA" U SISKU?**

Nataša Mataušić, PhD

DOCTOR ANTUN NAJŽAR, CRIMINAL OR SAVIOR OF SERBIAN
CHILDREN IN THE "SHELTER FOR REFUGEE CHILDREN" IN SISAČ?

- 185 др Милица М. Карић

СТУДИЈА СЛУЧАЈА: ОСТАЦИ СВЕТА – РОМАН О ЈАСЕНОВЦУ?

Milica Karić, PhD

CASE STUDY: *OSTACI SVETA*, A NOVEL ABOUT JASENOVAC?

205 др Петар Драгишић

**СРПСКА ЈАВНОСТ ОСАМДЕСЕТИХ О
ГЕНОЦИДУ НАД СРБИМА У НДХ**

Petar Dragišić, PhD

SERBIAN PUBLIC OPINION IN THE 1980-S ABOUT THE GENOCIDE
AGAINST THE SERBS IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA

217 Марија В. Љубинковић, МА

**САВРЕМЕНА РЕЦЕПЦИЈА ГЕНОЦИДА И ХОЛОКАУСТА У
НДХ – ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЈА СТРАДАЊА
САГЛЕДАНА КРОЗ ПОЈАМ КОРИСНЕ ПРОШЛОСТИ**

Marija Ljubinkovic, MA

CONTEMPORARY RECEPTION OF GENOCIDE AND HOLOCAUST IN
ISC - INSTRUMENTALIZATION OF SUFFERING VIEWED THROUGH
THE NOTION OF USEABLE PAST

233 мастр. Георгије Вулић

***HISTORIKERSTREIT И ГОЛДХАГЕН ДЕБАТА – КАКО СЕ НОСИТИ
СА КОНТРОВЕРЗНОМ ПРОШЛОШЋУ И КАКО ЈЕ ПРЕВАЗИЋИ?***

Georgije Vulić, master historian

HISTORIKERSTREIT AND GOLDHAGEN DEBATE – HOW TO DEAL
WITH CONTROVERSIAL PAST AND HOW TO OVERCOME IT?

др Немања Девић

научни сарадник

Институт за савремену историју

nemanjadevic4@gmail.com

др Оливера Драгишић

виши научни сарадник

Институт за новију историју Србије

nowrunlolarun@gmail.com

СТРАДАЊЕ СРПСКОГ НАРОДА У БУГОЈНУ ТОКОМ ГЕНОЦИДА У НДХ 1941–1945. ГОДИНЕ

Апстракт: *Страдање српског народа у рудним подручјима Независне Државе Хрватске, поготово у крајевима где је представљао мањинску популацију, мање је представљено у домаћој историографској продукцији. Поред страдања у концентрационим логорима и на највећим страјишћима, у новијим научним тумачењима видно изостаје слика о свакодневном животу и страдању 1941–1945. у срезovima у којима су власти НДХ деловале у континуитету и, поред физичких ликвидација и дејествовања у логоре, свакодневно сироводиле љачку, репресију и дискриминацију. Српско православно стањовништво у срезу Бујојно према попису становништва из 1931. обухватало је 29,32% укупне популације. Иако изоловано од већинских српских области, у срезу Бујојно била су присујна и коњактна српска насеља и развијен привредни и културни српски чаршијски слој. Будући да су све три веројовности у Босни и Херцеговини биле појово равномерно засујљене на овом подручју, оно представља и захвално подручје за истраживање рата. На основу критичког вредновања постојеће лијературе и коришћења примарних историјских извора (пре свега документа из архиве Земаљске комисије за истраживање ратних злочина окупиатора и њихових помајача) настојаћемо да реконструишемо свакодневицу, али и злочине над српским народом у Бујојну и околним местима где је српски народ живео.*

Кључне речи: *Друи светски рат, НДХ, Босна и Херцеговина, Бујојно, Срби, еноцид*

У овом раду је на базичан историографски начин представљено страдање Срба у Бугојну током Другог светског рата, односно у контексту грађанског рата на простору ратом разорене Краљевине Југославије. Важно је напоменути да се реч *базично* односи на основну историографску методологију која подразумева откривање случаја у архивским фасциклама, а потом и његово представљање. Реч је о страдању Срба у Бугојну и околини које су извршиле усташе. Такав научни приступ спада у ред најкритикованијих историографских методологија и смешта се, како англофона западноевропска, америчка и канадска историографија мисле, у ред превазиђених методолошких приступа. С тим у вези скован је израз *bloodlands approach*.¹ Без обзира што мапирање злочина на историјским картама јесте најосновнији, и од теоретизације злочина најудаљенији начин писања о прошлости, он уједно представља и сазнајну основу за сваку потоњу концептуализацију насиља. Отуда овај чланак, који се суштински бави мапирањем и описом злочина у НДХ, спада управо у тај критиковани, али неопходан, односно први степен истраживања. Његова намера јесте мапирање, описивање и баштињење сећања на злочин почињен над православним Србима у Бугојну.

Ако би ипак било потребно консултовање теорије и на почетном стадијуму истраживања ради ситуирања теме у шири политички, војни и историјски контекст, онда треба поћи од сазнања да је степен конфликта и насиља током историје обично бивао највиши у периферним и рубним подручјима.² Посматрано из перспективе центара који су производили, руководили и усмеравали своје војне трупе на југословенском тлу током Другог светског рата³, простор којем је припадало Бугојно двоструко је спадао у пограничну регију. Не само да је то била далека периферија у односу на Москву, Лондон, Вашингтон или Берлин, већ је Бугојно припадало ширем рубном подручју великих царстава током историје.⁴ Отуда је страдање Срба, као и динамику насиља у том региону, потребно сагледавати најпре кроз такав теоретски приступ. Осим тога, динамика сукоба на тлу Краљевине Југославије која је у НДХ прерасла у геноцид извршен над Србима, не може се примарно сагледавати као последица несугласица на микронивоу или као последица менталног склопа Балканаца, већ преваходно као последица присуства војних трупа великих империја и удаљених центара на тлу Балкана. Тек секундарно, проблем се може зумирати на нивоу *ситуације случаја* и концептуализовати на културолошком, психолошком, антрополошком или неком другом нивоу. Притом је потребно имати у виду да *ситуација случаја* као методолошки приступ

¹ Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010).

² Тимофеев Алексей Юрьевич, Тасич Димитар, Драгишич Оливера, *Война после войны. Движение сойройивления на Балканах 1945–1953. II* (Москва: Вече, 2019), 482–492.

³ Оливера Драгишић, *Комунистичко освајање власти на Балкану 1944–1947. Румунија. Бујарска. Југославија* (Београд: ИНИС, 2023), 550; Тимофејев, Алексеј, *Руси и Други светски рат у Југославији. Ушлицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945* (ИНИС: Београд, 2011).

⁴ Радослав М. Гружић, *Политичко-верска активност Ватикана на Балкану кроз векове* (CATENA MUNDI: Београд, 2020).

у науци, најчешће представља такву врсту истраживања које пре доказује изузетак од правила, него само правило. У том смислу, истраживање злочина у Бугојну не спада тек у *студију случаја*, јер тамошњи догађаји спадају у главни историјски ток, његову основну струју, а не у изузетак од правила.

Није да велике историографије донекле и немају право када се баве југословенским, односно балканским простором, али је највећа мана њиховог методолошког приступа, посебно дедукције, у томе што закључке не изводе до крајњих консеквенци. То би подразумевало сагледавање улоге сопствених земаља и претресање степена одговорности влада сопствених држава за недела која су почињена на Балкану, односно у међусобним окршајима балканских етничких група, народа, религија и националности. Оно што је Балканцима у њиховој историји прилично јасно, за стране историографије постаје предмет чуђења, испитивања и полигон за изградњу нових методолошких приступа и теорија.⁵ Ограниченост дедукције се, на примеру књиге Макса Бергхолца, поред осталог, уочава и кроз то што насиље које је описао у Кулен Вакуфу током 1942. године, настоји да разуме у оквиру релације: насиље – етницитет – национализам. Такво упориште сматрамо проблематичним јер су из наведене релације искључена два темељна фактора. За разумевање динамике насиља предлажемо као могући теоретски оквир следеће односе: насиље – интернационални – наднационални – транснационални концепт. Осим тога, из релације насиље – етницитет – национализам искључен је један од најважнијих фактора: религија. Тако испада да су *националност* и *етничка припадност* концепти који доводе до насиља. Парадоксално, Бергхолц препоручује транснационалне студије као „просветљујући“ начин истраживања прошлости, али пренебрегава чињеницу да је присуство страних трупа (интернационализам, транснационализам, наднационализам) било покретачка сила насиља на Балкану. Другим речима, поглед на насиље не може бити истоветан за Балканца (Србина, Хрвата, муслимане, православне, католике, атеисте...) и за историчара који се овим тлом бави издалека, посматрајући балкански простор колико кроз призму стереотипа и идеологизације, толико и кроз призму трајне заинтересованости Запада за овај простор. Отуда речник домаће историографије не може бити истоветан (или што је чешћи случај – преписиван из језика западних историографских наратива), јер такав приступ води ка даљем степену неразумевања на научном нивоу. Тако ни генерализовани опис историографије која се бави страдањима у НДХ не може бити описан као „large number of works written during the past decades in the *South Slavic languages*”⁶ или „Two key elements thus emerge from much of the *South Slavic literature* on violence in the NDH...” или

⁵ На пример, Макс Бергхолц се пита: *What causes intercommunal violence among neighbors in multi-ethnic communities? And how does such violence then affect their identities and relations?*; Max Bergholz, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community* (Cornell University Press, Itaca and London, 2016) 5.

⁶ Max Bergholz, *n. d.*, 7.

„Given this state of much of the *South Slavic literature* on violence in the NDH...“⁷, јер су управо народи чија је историографија описана као „саут славик“ међусобно ратовали, те ни они не могу имати истоветан поглед на прошлост. Такав приступ опису литературе и употреби језика проблематизује питање коришћене литературе, односно историографских наратива.

Када смо рекли да историчари великих западних историографија донекле имају право у историографској процени балканског простора (с акцентом на реч *донекле*), то се своди на чињеницу које и домаћа историографија мора бити свесна и најчешће и јесте свесна: да су балканске етничке и религиозне групе током историје биле податне за међусобне сукобе. Но, домаћи историчари знају да је та податност исторична, да је била условљена вековном динамиком кретања граница великих царстава на Балкану, те формирања војних крајина и „препакивањем“ балканских народа са једне или друге стране османске, аустроугарске или млетачке границе. Отуда су периоди мира на некадашњим граничним просторима више личили на примирја, лажни мир, на некакав „нуклеарни мир“ у који је било уписано колективно сећање на страдање. Таква атмосфера постојала је и непосредно пре почетка геноцида над Србима у НДХ.⁸

Страни истраживачи углавном не схватају да у социјалистичкој Југославији ни базична истраживања многих почињених злочина нису била обављена, те да то, осим што сведочи о природи земље и њене историографије, представља и проблем савремене српске националне историографије – она још увек сакупља фактографију о пострадалим Србима, док се из суседних националних историографија, али и оних западноевропске и америчке провинијенције, углавном обавештава о српским злочинима. Неравнотежа етничког страдања у грађанском рату током Другог светског рата (српски народ је највише пострадао) и истовремени императив постојања социјалистичке Југославије у којој су поново и на силу морали живети они који су се међусобно убијали, узрок је покушаја колико страних, толико и историографија других југословенских нација, да у науци „исправе“ ту неравнотежу.

⁷ Исто, 8.

⁸ Mile Bjelajac, „Gliniski kraj 1938–1941. Strah i zabrinutost Srba za sigurnost i odnos prema vojsci i državi“. *Istorijski zapisi. Ecrits historiques* 3–4/2021, 79–99; Горан Милорадовић, „Хрватски Рашомон: југословенска штампа о покољу у Керестинцу 16. априла 1936. године“, *Токови историје* 1/2020, 11–46; Горан Латиновић, Никола Ожеговић, *Хрватски злочин над Србима у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарјовац и Мошике код Бање Луке 7. фебруара 1942. године*, Србско сабрање „Баштионик“, Бања Лука, 2022; Виктор Новак, *Magnit crimen: йола вијека клерикализма у Хрватској*, CATENA MUNDI, Београд, 2015; *Геноцид над Србима у II светском рају*, Ур: Радован Самарџић, Музеј жртава геноцида и српска књижевна задруга, Београд, 1995; Dragoljub R. Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovesnka vlast 1941–1958*, Београд, 2007; Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 1. i 2, Београд, 1992; Дешнер Карлхајнц, *Политика римских папа у 20. веку*, CATENA MUNDI, Београд, 2021.

Да би се злочин памтио и обележавао⁹, уз наду да се на тај начин предупредује (а не само генерише) нови злочин, он прво у историографији на најбазичнији могући начин мора бити чињенично описан. Писати о Бугојну током Другог светског рата представља управо такав један подухват, као што истовремено представља и врсту „депатологизације“ балканског простора.¹⁰

Бугојно пре злочина

Бугојански срез¹¹, у Горњоврбаској регији у Босни и Херцеговини, једно је од места које је споразумом Цветковић–Мачек 1939. године припало Бановини Хрватској.¹² Конфесионална, из које се може назрети и национална структура среза, према попису становништва из 1931. изгледала је на следећи начин: од 42.947 становника, највише је било римокатолика (18.558 или 43,28%), за њима су ишли православци (12.567 или 29,32%) и напослетку муслимани (11.769, односно 27,46%). У срезу је регистрован и 51 припадник осталих религија, што се већински односило на јеврејску заједницу. У самој општини Бугојно (отприлике подударној данашњој) проценти су били нешто другачији: регистровано је 15.960 душа, од чега 6.812 римокатолика, 5.518 муслимана и 3.577 православаца.¹³ Припадници три народа живели су једни са другима, али је у последњој деценији живота југословенске државе та формулација била другачија и гласила: једни поред других. Пројекат интегралног југословенства није заживео, а како је време пролазило, односи су се заоштравали. Изузев заједничких школа, сваки народ је имао своје културно-просветне установе и организације, своје богомоље, своје националне домове и читаонице, а Хрвати и муслимани и своје националне странке.¹⁴

Овакав национални састав одразио се и на политички пејзаж среза, у ком је на изборима 1920-их и 1930-их доминирала подршка Хрватској сељачкој странци (ХСС). Опозициона листа око ХСС, коју је подржао и део српских бирача, стога је

⁹ Бергхолц за Кулен Вакуф каже да су још социјалистичке власти забележиле како нејасна ситуација око тога шта се у том месту десило и даље за ту структуру власти представља политички проблем. У: Max Bergholz, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2016. 4.

¹⁰ Историјарка Тара Захра сматра да „старе историографске приче о патолошким етничким конфликтима“ треба потиснути софистициранијим истраживањима којима би се допринело депатологизацији балканског простора. Max Bergholz, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2016, 8.

¹¹ Обухватао је општине: Бугојно, Купрес, Доњи Вакуф и Горњи Вакуф.

¹² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945* (Београд: Војноиздавачки центар, 1992), 32.

¹³ Дефиницијивни резултати и појиса сјановништва од 31. марта 1931. године, књига 2 (Београд: Народна скупштина, 1938), 80.

¹⁴ Mesud Hotić, *Ratna hronika Bugojna 1941-1945* (Bugojno: Travnik 22. oktobar, 1969), 6.

била победник парламентарних избора 1935: освојила је преко 56% гласова.¹⁵ Иначе узавреле политичке борбе у Краљевини Југославији у национално мешовитим срединама додатно су добијале на оштрини. После припајања босанскохерцеговачких срезова Бановини Хрватској, у овим крајевима испољена је иницијатива хрватских националиста, што је неретко водило и ка сукобима који су имали националну основу. Хрватски националисти су своје акције правдали угроженошћу од југословенских власти, које су посматрали једноставно као „великосрпске“.¹⁶ Ипак, чини се да је иницијатива у предвечерје Другог светског рата била на њиховој страни: од 1934. регистроване су и прве акције усташа у овом крају, премда је тешко оценити које су активности изводили самостално, а које инфилтрирани у органе ХСС-а.¹⁷

На списку усташких емиграната који су 1930-их деловали из Италије, налазило се и 24 имена оних који су потицали из Бугојанског среза.¹⁸ Неки од њих су се од 1938. враћали у завичај и наставили активности за које су претходно били обучени у усташким камповима. Неформални вођа ових група био је Никола Јуришић, занатлија, за ког се у хрватским изворима говори да је још 1920-их, „од седамнаесте године дјеловао на ширењу хрватске националне мисли у Бугојну и околици“, а који је био повезан са Славком Кватерником, Милом Будаком и другим усташким првацима. Радило се, дакле, о једном од усташких „првобораца“ у релативно малој средини. Због оваквих активности је био више пута хапшен и осуђиван, али ни на робији није сломљен, штавише, „након 1938. његово је дјеловање замјетније“.¹⁹ По зидовима установа у Бугојну у то време могло се наићи на натпис „ЖАР“ („живио Анте Павелић“), а на једној свечаности у Хрватском дому 1940. у организацији ХСС-а неки од радикалних Хрвата нису се устручавали да скину слику председника странке Влатка Мачека и замене је Павелићевом.²⁰ Број усташких симпатизера и помагача је, временом, само растао. Ипак, према доступним изворима, у то време нису забележени њихови озбиљнији антисрпски испади: у првој фази радило се само на унутрашњој хомогенизацији хрватског становништва и његовом политичком радикализовању.

У литератури из социјалистичког периода оцењује се да је и српски национализам био у успону, мада као његови главни носиоци нису означени припадници неких екстремних скупова, већ локални прваци грађанских странака, пре свега из коалиције Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ). За Хрвате и муслимане посебно је било узнемирујуће формирање огранка четничке организације у Бугојну и Чипуљићу. О

¹⁵ *Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије* (Београд: Државна штампарија, 1938), 231.

¹⁶ Видети више: Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније, прилози за историју страдања Срба у бановинама Савској и Приморској 1934–1941*. (Београд: Драслар партнер, 2004).

¹⁷ М. Hotić, *n. d.*, 8.

¹⁸ Safaric.si, NDH i njezin slom (safaric-safaric.si), веб-сајту приступљено априла 2024.

¹⁹ *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Minerva, 1997) 177.

²⁰ М. Hotić, *n. d.*, 9.

њеном раду и организационој структури нема много података; изгледа да је била формирана уочи самог рата и да није предузимала значајније активности.²¹

Трећа национална скупина, муслимани, била је махом изолована и од Срба и од Хрвата. Њихове политичке активности биле су уочи парламентарних избора 1938. одређене споразумом Југословенске муслиманске организације (ЈМО) са српским радикалима, те стварањем коалиције ЈРЗ. Међутим, коалиција постигнута на државном нивоу управо у Бугојну, као у још неким срезовима, није могла да функционише услед напетих српско-муслиманских односа. Присталице ХСС су „у православним селима агитовале за јединство Срба и Хрвата, а против превласти муслимана“, а ова коалиција претендовала је на успех будући да ју је подржао већи број угледних бугојанских Срба, међу којима и два бивша народна посланика. Победи коалиције око ХСС-а 1938. додатно је допринела и подршка једне отцепљене фракције ЈМО, која није прихватала владину српско-муслиманску листу.²² Међутим, формирање Бановине Хрватске 1939. још једном је уздрмало иначе комплексне политичке и међунационалне односе на овом подручју и обновило поларизацију три заједнице, са којом се ушло и у 1941. годину.

У априлу 1941. постављен је нови оквир за живот православаца, римокатолика и муслимана у Босни и Херцеговини, тиме и у Бугојанском срезу. Последице и одјеци великих догађаја – 25. и 27. марта, па немачког напада на Југославију и Априлског рата, убрзо су стизали и у удаљене босанске провинције. Срби и Хрвати из Бугојна су се већ у марту и априлу нашли на две супротне стране: Срби из Чипуљића су славили 27-мартовски пуч, док су га Хрвати бојкотовали; Срби су се одазивали на мобилизацију у Југословенску војску и учествовали у отпору који је пружен окупаторским снагама, док су Хрвати дезертирали из војске и почели да прикривају оружје. Већ у Априлском рату локалне присталице усташа учествовале су у спорадичним нападима на Југословенску војску који су забележени на овом простору, а потом и у разоружавању мањих група војника или појединаца који су изгубили везу са јединицама. Усташе су, према неким сведочењима, у моментима превирања извршиле и препад на жандармеријску станицу у Бугојну, разоружале и протерале жандарме и патролу војске.²³ Прекретница је уследила након 10. априла, када је у Загребу проглашена Независна Држава Хрватска (НДХ). Напади на војнике били су чешћи, па је из штаба Врбаске дивизијске области ЈВ јављано у Генералштаб да је повлачење ових снага преко Бугојна и Прозора угрожено, „јер су тамо усташе пре три дана успоставиле своју власт“.²⁴

²¹ Исио, 8; Бранко Мићић Кондић, *Зайис о злочину* (Нови Сад: пишчево издање, 2010), 5.

²² Zlatko Hasanbegović, *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929-1941*. (Zagreb: Fortuna, 2022) 195-196, 217.

²³ М. Hotić, *n. d.*, 15; Б. Мићић, *Зайис*, 5-6; Архив Босне и Херцеговине (даље: АБиХ), Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача (даље: ЗК), Бугојно, к. 77, 388-1.653, изјава Салиха Шечића.

²⁴ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knjiga 2 (Beograd: Narodna knjiga, 1982), 415, приступљено преко веб-сајта znaci.org

У граду је формирана привремена управа НДХ, у чијем су саставу били један правник, три просветна радника, један студент, два чиновника, један официр ЈВ. Изузев једног муслимана, остали су били Хрвати – римокатолици.²⁵ Почетком маја у Бугојно је из Загреба стигао Јосип Баришић, са инструкцијама о формирању и правцима деловања „револуционарних власти“. Овај адвокат пре рата је радио у Бугојну и формално је припадао ХСС-у, иако се говорило да заправо припада „Павелићевој идеологији“. Њега савременици означавају као „главну душу стожера“ у настајању – заправо је он утицао на поделу власти и ресора у Бугојну у пролеће 1941.²⁶ За стожерника је постављен предатни усташа Никола Јуришић, а за котарског предстојника 30-годишњи учитељ Бранко Куштро.²⁷ Према послератној реконструкцији и поименичном списку усташа, изузев двојице муслимана, сви остали припадници бугојанског стожера били су римокатоличке вероисповести. Највећим делом су били старости до 35 година, дакле стасали у југословенској држави. Међу регрутованима је било усташких емиграната, али и људи са дна друштвене лествице („без занимања“). Ипак, зачуђујуће висок број присутних у апарату били су учитељи, правници, чиновници, трговци, предатне занатлије, шеф поште, шеф криминалистичке полиције. Ти подаци говоре да се није радило тек о маргиналној организацији без утицаја у друштву.²⁸

Немачке јединице из састава XIV оклопне дивизије су се, у напредовању ка Прозору и Мостару, 14. априла 1941. накратко зауставиле у Бугојну, а тек формиране усташке власти организовале су им свечани дочек.²⁹ Немци се нису задржавали у граду, који је остао у рукама усташа. У складу са антисрпском и расистичком политиком која је промовисана самим успостављањем НДХ, и у Бугојну су прве одредбе нових власти имале овакав карактер. Званично је забрањена употреба ћирилице и уклоњени су сви натписи са установа исписани овим писмом; протеране су српске породице досељене у срез након 1918, опљачкане јеврејске радње.³⁰ Споменик краљу Петру Карађорђевићу био је уклоњен, а улицама чији се називи нису уклапали у политику нових власти промењена су имена.³¹ Усташе су затим удариле и на Српски дом, чију су опрему опљачкали, а онда и попалили библиотеку и архиву. На питање сељака зашто то чини, хрватски учитељ који је предводио акцију иронично је казао да је прошло време Срба и Цинцара и „да су сада дошли културни људи“.³² Српској

²⁵ АБиХ, ЗК, Бугојно, к. 77, 399-1.653, збирна изјава.

²⁶ АБиХ, ЗК, Бугојно, к. 77, 388-1.653, изјаве Луке Шимовића и Јусе Бабића; *Тко је тко...*, 24.

²⁷ М. Нотић, *н. д.*, 14.

²⁸ АБиХ, ЗК, Бугојно, к. 77, 388-1.653, збирна изјава; М. Нотић, *н. д.*, 14.

²⁹ М. Нотић, *н. д.*, 13.

³⁰ Б. Мићић, *Зайис*, 3; Архив Српске православне цркве (даље: АСПЦ), Комисија Синода СПЦ за прикупљање података о страдању Срба 1941-1945. (даље: КС), изјава Татјане Вучић.

³¹ Б. Мићић, *Српске породице у ојштини Бугојно* (Нови Сад: пишчево издање, 2013), 11; Исти, *Срби у Бугојну* (Нови Сад: пишчево издање, 2014), 72-73; Угљеша Рајчевић, *Зайирано и зайирило. О унишеним српским сјоменицима* (Нови Сад: Прометеј, 2001), 196-197.

³² АБиХ, ЗК, Пориче, к. 79, 15.427-54.962, збирна изјава.

православној цркви је забрањена служба: храм у Чипуљићу био је опљачкан, а потом затворен. Ускоро је у граду уведен и полицијски час, уз забрану кретања и гашење уличних светиљки по ноћи. По улицама су се још с вечери могле видети само усташке патроле, које су уносиле додатни немир међу грађанима, поготово нехрватима.³³ Изгледа да је јачи репресивни талас онемогућио само улазак италијанских снага у њима одређену III зону: оне су у Бугојно умарширале 11. маја и ту остале до 15. јуна, уводећи какав-такав ред и онемогућавајући да градом завлада анархија. У прво време њихово присуство је и за застрашене Србе значило сигурност. Како пише један од савременика, „за време њиховог боравка није било никаквих прогона ни знатнијег злостављања. Живело се наизглед као у миру.“³⁴

Злочини у јуну и јулу 1941. као увод у геноцид

Административном поделом унутар НДХ од јуна 1941, Бугојански срез (односно котар) припао је великој жупи Плива и Рама, са седиштем у Јајцу. У сећању савременика из првих месеци окупације не помиње се нити једна акција (пре)уређења града или организација јавних и инфраструктурних радова. Прва и главна преокупација нових власти била је елиминација српског живља – и све је било подређено реализацији те операције. Будући да их је у срезу живело преко 12.000, такав посао захтевао је озбиљну организацију, уз ангажовање читаве мреже саучесника. Једна од првих акција било је прављење спискова „непоћудних“, „свих виђенијих Срба, било да су носиоци великосрпске политике, било да су против ње“.³⁵ Изгледа да је ова оцена тачна, будући да су се међу првим жртвама усташког режима у Бугојну нашли и неки који су словили као српски националисти, али и неки од оних који су у предратним годинама заговарали српско-хрватску сарадњу. Мотив је у прво време био ликвидација потенцијалних непријатеља, но поред њих и свих оних који су уживали углед у народу. Поред свега тога, и оних чију су имовину носиоци нових власти могли да приграбе.

Пре него што је дошло до злочина у Бугојну, већ су били забележени усташки покољи у Благају (Кордун) и у околини Глине (Банија), те масовна стрељања у Славонској Пожеги и Санском Мосту. Убиства је било и на другим местима, уз то су следила масовна хапшења и логорисања.³⁶ Није јасно да ли је до првог злочина у овом делу Босне дошло уз знање италијанских власти: они су крајем маја били распоређени у области Бугојна, али записи савременика говоре да су усташе у први поход на Србе кренули у одсуству Италијана.³⁷ Можда је њихова јединица била тренутно одсутна?

³³ АБиХ, ЗК, Караџе, к. 78, 15.427, изјава Анђе Жоље; АСПЦ, КС, изјава Татјане Вучић.

³⁴ Б. Мићић, *Зайис*, 3.

³⁵ М. Hotić, *n. d.*, 15.

³⁶ В. више: Slavko Goldstein, 1941. – *godina koja se vraća* (Београд: Službeni glasnik, 2012).

³⁷ Б. Мићић, *Зайис*, 7.

Хапшења су започела 25. маја. Тог дана у Бугојну су ухапшена петорица Срба, међу којима и двојица најутицајнијих: трговац Стево Вучић и банкар Недељко Праљак. Да се радило о уништавању српске елите, без обзира на њене идеолошке разлике, види се по чињеници да су ова два човека били политички активни у различитим опцијама: Праљак је 1935. био кандидат за посланика режимске ЈНС, а Вучић са листе Влатка Мачека.³⁸ Придружен им је и Анђелко Вучић, трговац из оближњег насеља Чипуљић, који је код усташа био посебно озлоглашен откад је пред својом радњом организовао прославу 27. марта и тим поводом частио пролазнике.³⁹ Како је изгледало хапшење Срба из Чипуљића и шта се са њима догодило, делимично је реконструисано на основу исказа сведока: „Концем маја дошао је судски пристав Берлот Јосип (...) у друштву са још једним наоружаним жандармом из Бугојна. Они су одвели са собом жртву Вучић Анђелка, пок. Анте, ст. 49 г. Исти овај пристав је слиједећег дана послао извјестан број жандарма у наше село и у селу покупили још 10 жртава. (...) Сву једанаесторицу они су одвели у затвор у Бугојно. Одатле наводно су их спровели у Бању Луку одакле се више никада нису вратили.“ Идентитети жртава говоре о типичној локалној „сечи кнезова“: „Од напријед поменутих 11 жртава Вучић Анђелко је био трговац, Мичић Бранко порески чиновник, Бујак Ђорђо судски гласник, Јосиповић Нико кројач, Вучић Илија цестар, Бодић Нико судски подворник, Билкић Младенко гостионичар, Бркић Илија калајџија, Чавић Владо цестар, Паројчић Бошко државни шумар.“⁴⁰ Уз њих, у групи су се нашла и седморица грађана из Доњег Вакуфа и још неколико угледнијих Срба из ове општине (похапсиле су их бугојанске усташе уз помоћ локалних симпатизера нових власти, муслимана), као и Србин мухамеданац Хамдија Рустемпашић из Грачанице – укупно око 30 особа. Свима њима, укључујући и Рустемпашића, приписиване су везе са четничком организацијом.⁴¹ Како је наведено у сведочењу, сви су камионом пребачени у Бањалуку (вероватно ноћу 27/28. маја), где им се изгубио сваки траг. „Од тог момента за жртве се није сазнало ништа више.“ Било је сведочанстава да су убијени на том подручју, док други извори, којима поклањамо више поверења, говоре да су спроведени у комплекс логора Јадовно и тамо погубљени.⁴²

Усташе о одведенима нису говориле као о осуђеницима на смрт, а породицама су чак достављале информације да су они још увек живи. Чак је у наредних неколико недеља, све до одласка Италијана из Бугојна, терор над Србима био обустављен. Но, чим су усташе добиле одрешене руке, хапшења су настављена и по другим селима.

³⁸ АБиХ, Бугојно, к. 77, 388-1.653, збирна изјава; *Сјатајисџика избора народних посланика*, 85.

³⁹ Б. Мићић, *Зайис*, 5-6.

⁴⁰ АБиХ, Пориче, к. 79, 15.427-54.962, збирна изјава.

⁴¹ АБиХ, ЗК, к. 78, Грачаница, 54.972, збирна изјава; к. 78, Доњи Факуф, 206-54.969, збирна изјава; Б. Мићић, *Зайис*, 5.

⁴² Ђуро Затезало, *Јадовно, комплекс усташких логора 1941*, књига 1 (Београд: Музеј жртава геноцида, 2007), 442-443.

Терор је појачан око великог православног и српског националног празника Видовдана. Сељаци у Ленђеровини који су мирно обављали послове били су скамењени призором који су видели: „Пред Видов дан (...) четворица усташа дошли су у наше село из Зијамета. Са собом су водили 17 људи, Срба, повезаних конопцима један за другог.“ Неки од ових били су наредних дана убијени, а недовољна посвећеност усташа служби и још увек нестечено искуство у масовном убијању допринело је да им неки и побегну. Рођаци ухапшених зачудили су се када је њих 12 ослобођено и дошло кући, мада се касније оваква пракса показала као варка не би ли се и други предали и „пошли на истрагу“ без отпора.⁴³ У национално мешовитом селу Копчић, у исто време („пред Видовдан“) нестао је Благоје Лугоња, који је неколико дана пре тога био продао коња неким Хрватима, па када је по договору отишао у Бугојно по новац, „више није вратио у село“. И у селу Главица, одакле је потицало више озлоглашених усташа, али у којем је постојала и српска заједница, било је несталих; прва жртва био је Чедо Ерак, који је одведен у Бугојно „ради неког сведочења“ и више се није вратио кући.⁴⁴

Настављена су злодела и у самом граду. Крајем јуна било је ухапшено још 12 особа, углавном угледнијих занатлија и гостионичара, али поред њих и потпуковник у пензији Алекса Мариновић. Придодат им је стари прота Марко Поповић са Купреса. И они су убијани на различитим скровитим локацијама, али се већ било прочуло о месту злочина, као и о једном од целата, усташа Јерџ Ивану, који се познаницима похвалио „да је са крвавим ножем, којим је клао ове жртве, секао јабуку и са уживањем јео“.⁴⁵ Крваво коло продужено је и у Чипуљићу и Поричу, приградским насељима у којима је српска заједница била бројна и организована. Обично су пресретани и од тада вођени као нестали по један или двојица младића који би се послом удаљили из села. До јула је само из ова два насеља било 16 убијених, мада за већину породице још нису веровале да су мртви.⁴⁶ У Бугојну је, паралелно са овим догађајима, започела и ликвидација Јевреја. Први су убијени у оближњем насељу Чаушлијама код Врбаса, а када се за то прочуло по граду, ухапшени Јевреји надале су (од средине јула) одвођени ка шумовитим пределима Копривнице и ту убијани на месту званом Кожварице. Први су на овој локацији убијени трговци из породице Мориц и Шуа, „наводно клањем“. Недељу дана касније, на овој локацији, након мучења, што хладним, што ватреним оружјем, убијена је група доведених из средње Босне.⁴⁷ Само из среза Ливно идентификовано је 60 жртава на овој локацији.⁴⁸

⁴³ АБиХ, ЗК, к. 79, Ленђеровина, 54.973, збирна изјава.

⁴⁴ АБиХ, ЗК, к. 78, Копчић, 409-12-54.962, збирна изјава.

⁴⁵ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388-1653, збирна изјава; *Сјоменица православног свештеника, жртва фашистичког терора и поинулих у народноослободилачкој борби* (Београд: Савез удружења православног свештенства ФНРЈ, 1960), 116.

⁴⁶ АБиХ, ЗК, к. 79, Пориче, 15.427-54.962, збирна изјава.

⁴⁷ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388-1.653, изјава Јусе Бабића.

⁴⁸ Будо Симоновић, *Ојџена Марија Ливањска* (Подгорица: Ободско слово, 2018) 54, 504-507.

Број српских жртава у Бугојанској општини пре јула 1941. прешао је бројку од 70 убијених, некада и по више чланова једне породице, и то у времену када није било ма каквог облика отпора против НДХ. Добар део народних првака већ је био ликвидиран, а мир са којим је народ прихватао нестанак толиког броја људи говори само да они нису ни помишљали на организовани државни терор као опцију, већ да су очекивали да ће се усташе задовољити привођењем својих противника. Међутим, у освиту лета те године власти у Бугојну имале су сасвим другачије планове, и они су се одвијали у смеру потпуног уништења мушког православног становништва.

У планинским селима Зијамета под Калином (нека су била српска, а нека мешовита), удаљеним и изолованим од самог града, у јуну и јулу 1941. одвијао се прави лов на Србе. Њих су хапсили тако што би их пресрели на путу, банули им у кућу, или тако што би их привели у граду где би ови дошли у набавку. У селу Пријаци хапшење је извршено у два наврата, а укупно 11 људи изгубило је живот у кратком периоду: неки тако што су одведени у Бугојно и надале вођени као нестали, а неки тако што су одведени у јаму под Калином и тамо убијени. Неки су били устрељени, а неки ударени кундаком пушке и у јаму бачени живи. По сећању породица, ове сељаке су углавном хапсиле комшије и предратни познаници – Хрвати, а додатан мотив за њихово сатирање представљала је чињеница да је из оближњег села Љубинића потицао усташки побочник Матко Матанић, који се постарао да у својој зони доследно изврши „чишћење“.⁴⁹ Сматра се да је само јама под Калином прогутала преко 20 српских сељака.⁵⁰ Но ово је, како се показало, за српски народ тек био увод у голготу која је следила. За усташе, убиства под Калином била су нека врста вежбе и припреме за најмасовније егзекуције.

Јама у Занесовићима: анатомија геноцидног злочина

Нова прекретница настала је када су средином јула усташки стожер и котарска управа упутили наређење и путем добошара га разгласили по селима, да се све српско становништво мора пријавити и евидентирати у Бугојну. Евиденцији су, како је стајало у наредби, подлегли сви мушкарци православне вероисповести, узраста од 16 до 60 година. У случају неодржавања, назначено им је да „копају рупу пред собом“.⁵¹ Велики број Срба овој наредби се одазвао дисциплиновано. О томе пише један од сведока: „Људи који нису били ништа криви, нису се надали најгорем, па су у затвор одлазили без отпора, а велики број сељака је долазио у затвор сам, без икакве принуде, након

⁴⁹ АБиХ, ЗК, к. 80, Зијамет, 75.608–54.979, збирна изјава; изјава Ристе Стоића.

⁵⁰ АБиХ, ЗК, к. 80, Султановићи, 15.427–40.509, изјава Јове Ђукића; Б. Мићић, *Зайиц*, 8; М. Нотић, *н. д.*, 19; *Svoju zemlju i oni su voljeli* (Zagreb: Svjetlo riječi, 2004), 118.

⁵¹ АБиХ, ЗК, к. 79, Пориче, 15.427–54.962, збирна изјава; к. 80, Султановићи, 15.427–40.509, изјава Јове Ђукића.

што је добио позивницу да се јави у 'Котарско предстојништво'.⁵² Његов исказ потврђује и хроничар НОБ-а: „У те дане могле су се видјети колоне похапшених Срба које су мирно и без отпора ишле у сусрет својој језивој смрти.“⁵³ Притом, треба имати на уму да је појам *ухайшени* јула 1941. добио сасвим друго значење од уобичајеног – тих дана Срби нису привођени због неког политичког преступа, већ искључиво због свог порекла, нације и вере. Како говоре бројни сведоци, и сама привођења одвијала су се једноставно, готово без отпора. Старијима је НДХ била трећа држава коју су променили за свега нешто више од 20 година, а искуства нису говорила да је ма која држава при свом успостављању уништавала мирно становништво. То је био можда и пресудан разлог да усташе прикупе стотине Срба без иједног испаљеног метка. Сељаци из околних места пре су бирали неизвесност притвора (неки њихови земљаци већ су били пуштани на слободу), него да се подижу на оружје и супротстављају држави, ма какав њен оквир био и ма како је они лично доживљавали.

Како је на терену изгледало привођење оних који се нису пријавили првог дана, показују искази сведока. У Бугојну, чији су становници православне и мојсијевске вере изгледа прихватили уверавања да је време терора прошло, настало је крајем јула „велико хапшење Срба а са њима и Јевреја“. Карактеристично је да су и овом приликом махом похапшени трговци и занатлије бољег имовног стања, а њих 33 одведено је у зграду основне школе која је јула 1941. претворена у затвор. У просторију која им је намењена били су сабијени „тако густо, да су запомагали молећи да им се зрака даде“.⁵⁴ У Чипуљић, српско средиште у којем је већ било више несталих, па су људи оклевали да се појаве у усташком стожеру, 29. јула упала је група усташа. Свега њих четворица прикупили су мушкарце, њих 53, и то махом трговаца, занатлија и угледнијих сељака млађе доби. Потом су их одвели у Бугојно, где су придружени заточенима у школи.⁵⁵ У ту зграду ускоро су довођени и ухапшени из других села (по неким тврдњама и из других срезова)⁵⁶, а као затвор је послужила и локација Шпрунгов хамбар и још неколико објеката који су раније имали другу намену. Сви су били „дупке пуни“, а варошица са стотинама силом одведених људи подсећала је на један велики логор.⁵⁷

Хапшени сељаци су били налажени код кућа, неки на њиви, а пракса је била да их потом везују и, појединачно или групно, спроводе за Бугојно. Породицама је остало у сећању да је највећи број њих био одведен „учи Илиндана“. Из готово свих села било је одведених у том периоду: из Главице њих 14, из Веселе седморица, из Крушевице и из Црнича по шесторица, из Караџа петорица, из Вилеша четворица, из Султановића

⁵² Б. Мићић, *Зайиси*, 3.

⁵³ М. Нотић, *n. d.*, 19.

⁵⁴ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388–1.653, збирна изјава.

⁵⁵ АБиХ, ЗК, к. 79, Пориче, 15.427–54.962, збирна изјава.

⁵⁶ Б. Мићић, *Зайис*, 22–23.

⁵⁷ М. Нотић, *n. d.*, 19.

тројица...⁵⁸ У село Копчић, где је и у ранијем периоду било жртава, након усташког прогласа је дошао усташа Ибрахим Хадибеговић; он сам је „претећи пушком“, сакупио 30 српских сељака разних узраста и отерао их у Бугојно. Тамо их је примио Иван Јуришић Цар, који је извршио тријажу и њих 12 задржао.⁵⁹

Искази сведока говоре да су многи од извршилаца недела били предатни познаници породица жртава; идентификоване усташе, многи од њих у цивилном оделу, али са наоружањем, углавном су били „тежаци“, комшије из истих или суседних места. Било је и нешто предатних жандарма, који су продужили службу у НДХ, а који су гарантовали да ће се над свим ухапшенима поступати у складу са законом. Ипак, у исказима се, када се говори о организаторима и руководиоцима акције прикупљања Срба, најчешће помињу имена начелника среза Бранка Куштре, затим побочника Матка Матанића и Ивана Јуришића Цара, који је изгледа постао и заповедник затвора.⁶⁰

Шта се надаље дешавало са ухапшенима? Породице су им првих дана по хапшењу доносиле храну, да би им потом – најчешће трећег дана – било саопштавано да више не долазе, јер су њихови ближњи одведени на принудни рад у Немачку.⁶¹ Неки су поверовали и овим причама, али већина породица имала је црне слутње, поготово када се градом пронела вест да су сви ухапшени завршили у *јами*.

Сведок Јово Ђукић из Султановића пренео је своје успомене на јулске дане: „Ја кад сам био на слободи нисам могао спавати, па би сједио у соби код отворена прозора и чуо сам, кроз читаву ноћ зујање камиона, јер је моја кућа удаљена од цесте Бугојно-Горњи Вакуф највише 500 метара. Наслуђивао сам, да се тима камионима превајају хапшеници према Горњем Вакуфу и тамо негдје у шуми убијају. Касније се препричавало међу нашим свијетом, да су сви наши људи – Срби убијани по ноћи по усташама и бачени у неку природну провалију која се налази на мјесту између Грачанице и Занесовића.“⁶²

Најцрње прогнозе ускоро су се показале као истина. О томе шта се даље дешавало са логорашима сведочи Тане Вуковић из Чипуљића, један од ретких преживелих сведока покоља који се одиграо. „Нас је у основној школи било затворено око 70 људи. (...) И врата и прозори зграде били су осигурани јаком стражом и то по ноћи је стража била појачана. Ни по дану ни по ноћи нису нам дали отворити прозоре. (...) У соби, у кој сам се већином кроз ова два дана задржавао био је са моном Војин Крстановић, Ђорђо Радовић, Стојан Кисић, Момчило Илић, и још многи, те сам ја њима стално говорио да ће мо слабо проћи и да усташе имају накану, да нас побију, а ови су

⁵⁸ АБиХ, ЗК, к. 78, Главице, 46.936, збирна изјава; Крушевица, 46.912, изјава Јованке Туце; Караџе, 15.427, групна изјава; к. 80, Весела, 40.496-54.971, збирна изјава; Б. Мићић, *Зайис*, 19-20.

⁵⁹ АБиХ, ЗК, к. 78, Копчић, 409-12-54.962, збирна изјава.

⁶⁰ АБиХ, ЗК, к. 78, Копчић, 409-12-54.962, изјаве Даринке Кутић и Госпаве Кутић.

⁶¹ АБиХ, ЗК, к. 80, Султановићи, 15.427-40.509, изјаве Љубице Палексић и Јелене Ђукић; Весела, 40.496-54.971, изјаве Бојане Праљак и Персе Праљак.

⁶² АБиХ, ЗК, к. 80, Султановићи, 15.427-40.509, изјава Јове Ђукића.

на то мени одговарали, да је то немогуће и да је лудорија о томе и мислит те су ми чак пријетили да ће ме пријавити усташама, зашто уливам у њиха страх, када то не смије бити.“ Међутим, једне ноћи, вероватно 1/2. августа, логорашима је наређен покрет. „Били смо затворени у Основној школи у Бугојну два дана и двије ноћи. Трећу ноћ чим се је смрачило дошли су усташе, много њих наоружани, од којих сам познавао Ивана Јуришића Цара, Иву Чанчића, командира полиције у Бугојну и друге. (...) Повезали нас конопцем и жицом, натрпали у камионе и возили пут Грачанице. Код куће Андрије Лучића у Грачаници стали су камиони и затвореници су по наређењу усташа морали сићи доље, одакле су нас повели у правцу Врбаса, који је посве близу мјеста гдје смо изишли из камиона. Прелазећи узаним сеоским мостом преко ријеке Врбаса ја сам искористио прилику и скочио у воду, те тако успио побјећи из редова затвореника. За мном је више пута испуцао из пушке Јерцл Иво, усташа из Бугојна, али ме није погодио. Тешком муком ми је успјело избјећи са тога мјеста, јер смо сви били опкољени усташама и патролама. Одмах у близини овога мјеста одакле сам избјегао налази се природна јама код које су наши људи убијани. Док још нисам далеко одмакао од самога мјеста одакле сам побјегао, чуо сам пуцањ револвера, те сам наслутио, да усташе врше убијање повезаних затвореника. Приликом нашег пута из Бугојна до Грачанице у камиону ја сам некако успио да себе раздријешим и одријешим сам још једно 25 наших људи, али је код свих њих завладао толики страх, да ниједан осим мене није ни покушао да да бјежи, а камоли да утече.“⁶³

Сведок Вуковић дао је још неке детаље о злочину и његовим актерима. Посебно је апострофирао улогу фра Силве Фрањковића у дочеку затвореника на стратишту и присуству у потоњим ликвидацијама. Он је описао само делове злочина које је лично видео, а остатак се може реконструисати из послератних изјава које су истражним органима дале породице жртава. Према њиховом закључку и подацима којима су располагали непосредно по завршетку рата, све жртве су биле пребачене камионима до села Грачанице, где су их усташе „темељито опљачкали“; онда су пешице пребачени до Занесовића, места где се налазила велика природна јама.⁶⁴ Јама је била дубока 10–15 метара, оријентисана у виду изврнутог левка, и њена површина при дну никада није била испитана. Када су усташе сазнале за њу, одмах су се определиле да своје жртве ликвидирају баш на тој локацији како би се уклонили сви трагови злочина и поштедели се заштите локације и ангажовања већег броја помагача, што је морао бити случај у ранијим егзекуцијама.⁶⁵ „Све су жртве биле повезане жицом. На самом мјесту злочина све Жидове су ножевима поклали а остале из пушака и пиштоља побили, а неке и живе у јама бацали. Послије се чуло велико запомагање из јама. Жртве су тражиле воду. Тада су ове усташе у јаму бацале ручне бомбе и на крају гашеним кречом одозго посули. Поменуте жртве су све

⁶³ АБиХ, ЗК, к. 77, Чипуљић, 15.427/1, изјаве Тане Вуковића.

⁶⁴ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388–1.653, збирна изјава.

⁶⁵ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388–1.653, изјава Јусе Бабића; М. Hotić, *n. d.*, 19.

страшно мучили, многе су сјекли ножевима, неким браду чупали, а другима опет нокте“, закључује се у првом послератном извештају о месту највећег злочина над Србима и Јеврејима на територији Бугојанског среза.⁶⁶ Овакви покољи поновили су се и у наредних неколико дана, с тим да су надаље били довођене и жртве из околних срезова. Из Ливна су овде уморена тројица виђених грађана.⁶⁷

И други извори који говоре о овом стратишту помињу да су жртве претходно биле изложене бруталном мучењу. Посебно су биле искасапљене јеврејске породице Атиас и Гроф. Већ цитирани сведок Јово Ђукић навео је да је преко једног усташе сазнао да је „Рудолф Гроф прије него што је био заклан затражио да се пољуби са својим сином који је такођер ту чекао своју судбину, па кад су му усташе дозволили, исти се пољубио са сином и на најпогрднији начин опсовао поглавника, усташе и усташку власт, а након тога је био заклан.“⁶⁸ Позната су и имена српских грађана које није мимоишло зверско иживљавање усташа. Директор Грађанске школе у Бугојну, професор Милан Радумило, био је изложен страховитој тортури, да би му пре убиства један млађи усташа, његов бивши ђак, одсекао прсте на рукама. Сачувано је сећање да је и стари Стојан Прањак из Веселе, солунски добровољац током Првог светског рата, пре него што је усмрћен био подвргнут мучењу тако што су му на грудима били ножем урезивани усташки симболи.⁶⁹ Коначно, и учитељ Месуд Хотић, партизански руководилац који је писао о догађајима у Бугојну 1941, закључио је да се „злочини извршени у јулу 1941. не карактеришу само својом масовношћу, већ садистичким и патолошким мучењем жртава прије него су у најтежим мукама издахнуле.“⁷⁰

Сведоци су сагласни у оцени да је локација злочина потом прикривена, а да је о њему међу усташама владала завера ћутања. Ипак, по повратку из Занесовића у Бугојно, колона аутомобила и камиона прошла је кроз нека српска насеља. Срби који су им се нашли на путу међу њима су препознали котарског предстојника Куштра, али су и уочили да је највећи број усташа у камионима обучен у цивилна одела. Касније су то тумачили као жељу за камуфлажом, како би свој покрет представили као превоз цивила и спречили ширење панике по српским селима.⁷¹

Док је трајало масовно убијање у Занесовићима, један мањи део усташа који је остао у Бугојну дао се у пљачку имовине одведених српских трговаца и индустријалаца. Овог пута нису им само пљачкане радње, већ и куће из којих су изношене све могуће покретности и вредности. Процене штете, пријављене комунистичким властима после рата, варирале су од 20.000 динара до 220.000 динара код богатијих породица, попут Прањака и Вучића. На крају је, мало иза покоља мушкараца, до-

⁶⁶ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388-1.653, збирна изјава.

⁶⁷ Б. Симоновић, *н. г.*, 504-507.

⁶⁸ АБиХ, ЗК, к. 80, Султановићи, 15.427-40.509, изјава Јове Ђукића.

⁶⁹ Б. Милић, *Зайис*, 18-21.

⁷⁰ М. Hotić, *н. д.*, 20.

⁷¹ АБиХ, ЗК, к. 79, Пориче, 15.427-54.962, збирна изјава.

шло и до прикупљања и масовног протеривања српских жена, деце и стараца из Бугојанског среза. Њихово исељење спровођено је брзо, уз могућност да понесу само основне ствари, а кључеве кућа предају усташама. Неколико стотина цивила било је најпре сакупљено у центру среза, где су такође привремено притворени. И ту је након погибије једног усташе у борби са устаницима безмало уследио њихов линч од стране Хрвата. Спасили су се, према мемоаристици, уз интервенцију „честитих Хрвата“, а по једном документу из 1942. на вест „да су близу четници“. ⁷² Од 11. августа њих 327 кренуло је на дуг пут, теретним возом преко Славонске Пожеге за Србију. Пут је био дуг и тегобан, а протерани успут шиканирани и опљачкани. Вероватно им је зато долазак у окупирану Србију, где су примљени и распоређени по породицама у Поморављу и Шумадији, изгледао као моменат где упркос тешким условима бар могу да преживе и као Срби уживају какву-такву слободу. ⁷³ Један избегли свештеник сумирао је горко сећање на дане проведене у Бугојну: „Нико није имао самилости према нама, ни католици ни муслимани.“ ⁷⁴

Пут страдања једне српске породице у Бугојанском срезу види се на примеру Вучковића из Вилеша. Глава породице, Илија Вучковић, одазвао се у јулу 1941. позиву усташког стожера у Бугојно, да се региструје код власти. „Када је отишао није се више никада повратио кући.“ Наредног месеца остатак породице је са групом мештана Вилеша протеран – избегао у Свилајнац у Србији. Читава покретна имовина, од стоке до кућног намештаја, у времену одсуства им је развучена и опљачкана. Када су се по завршетку рата 1945. вратили у завичај, затекли су пусто и похарано село. ⁷⁵

Два кључна питања везана за злочин у Занесовићима дуго су била отворена. Прво се тиче датума злочина, који је у ранијим написима датован у периоду 27-31. јул 1941. године. ⁷⁶ По нашој процени, можда је било убистава и пре и после тог датума, али најмасовнији злочин над Бугојанцима десио се у ноћи 1/2. августа. У сваком случају, то се десило у време општих покоља Срба широм НДХ. Друго је питање броја жртава. У усменом предању најпре се помињала цифра од 400 убијених на овој локацији, да би у послератној, рекло би се официјелној хроници НОБ-а, било наведено да је само на овој локацији „звјерски поубијано око 1.500 људи“. Као друга по реду локација злочина наводе се Кожварице, где је по истом извору убијено још 500 људи; сматрало се да су и на једној и на другој убијани не само цивили из Бугојанског среза, већ и из других градова Средње Босне. ⁷⁷ Остајемо на терену Бугојна, где имамо прецизније

⁷² Б. Мићић, *Зайис*, 31; АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388-1.653, збирна изјава; АСПЦ, КС, извештај Милутина Настасовића.

⁷³ Б. Мићић, *Зайис*, 24-25.

⁷⁴ АСПЦ, КС, извештај Милутина Настасовића.

⁷⁵ АБиХ, ЗК, к. 80, Вилеши, 46.921-46.948, изјава Росе Вучковић.

⁷⁶ М. Hotić, *n. d.*, 19.

⁷⁷ *Истѡ*, Б. Мићић, *Зайис*, 21.

податке: једна интерна процена Комесаријата за избеглице у Србији говорила је да је само у августу 1941. побијено 270 српских цивила.⁷⁸ Поименични спискови убијених, које је донекле систематизовао Б. Мићић, а могу се допунити и грађом Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, броје око 160 особа.⁷⁹ Ако би се на ту бројку додали и убијени до средине јула, дошло би се до цифре од близу 250 жртава, што би значило да је за три и по месеца усташке управе над општинском Бугојном убиством уништено минимум 5% предратне српске популације. Слична судбина задесила је српски народ и у другим деловима Бугојанског среза. Досадашња истраживања показују да су на локацији Грачаница убијани српски цивили и са подручја Доњег Вакуфа, а у нешто мањем броју и из околине Купреса.⁸⁰

Наставак злочина у 1942. години

У октобру 1941. у Бугојно се, изненада за хрватске власти, вратила италијанска војска.⁸¹ Котарска управа известила је о томе надређене власти НДХ телеграмом који је имао паничне тонове: „У Бугојно је дошло 800 италијанских војника са часницима. (...) Спречавају сваки самостални рад нашим властима. Стање је са Италијанима управо несношљиво.“ Већ 15. октобра у Министарство унутрашњих послова стигао је телеграм сличне садржине, где се извештавало да су „Талијани преузели све, наша управа не може радити, оружници су присиљени предати кључеве српских и жидовских радњи (...) и казано ако котарски предстојник не слуша њихове налоге ухапсити га за најмању ситницу.“ „Пријете се нашим грађанима. Требало би да овамо дође једна сатнија ради заштите државних уреда и објеката“, стајало је у обавештењу. Но уместо појачања, дан касније стигао је нови телеграм из Бугојна, у коме се јављало да су италијанске снаге покушале да протерају из града целокупно усташко оружништво.⁸² Хрватске снаге морале су да се прилагођавају новом стању на терену. С друге стране, према успоменама савременика, било је то време када су Срби коначно могли да одахну и не страхују од свакодневних усташких злочина. Нове околности које су наступиле у јесен 1941. ипак нису значиле и да је терор над Србима у потпуности обустављен. У граду Бугојну, где је добар део Срба био исељен и где готово да више није било породице која није завијена у црно, било је појединачних убистава и током 1942. године.⁸³ У јануару 1942. усташе

⁷⁸ АСПЦ, КС, извештај Милутина Настасовића.

⁷⁹ Б. Мићић, *Зайис*, 14–20.

⁸⁰ АБиХ, ЗК, к. 77, Доњи Вакуф, 206–54.969, збирна изјава; к. 80, Вуковско.

⁸¹ Б. Мићић, *Зайис*, 3.

⁸² Војни архив (ВА), фонд НДХ, 233–2–26/3. (копија документа добијена добротом фонда *Заборањени коријени*).

⁸³ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388–1.653, збирна изјава.

су пресреле на путу четворицу мештана села Пријаци и побили их без икаквог разлога; једног од њих су „ножевима сјекли на комаде“.⁸⁴

Егзистенцијално угрожени, до тада мирни и углавном лојални успостављеном поретку, Срби се подижу на оружје. Тане Вуковић, један од тројице Бугојанаца који су преживели злочин у Занесовићима, право са стратишта је пошао у шуму – другог излаза није имао. Са још неколико земљака отишао је у Јањ, где се придружио устаницима.⁸⁵ И Јово Ђукић из Султановића, чувши шта се чини са ухапшеним Србима у Бугојну и да слична опасност прети и другим сународницима само због вере којој припадају, реаговао је рефлексно: „Ја кад сам то чуо побјегао сам у шуму са својим сином Новаком и братом Богданом.“⁸⁶ Када су у Ленђеровини усташе нападе браћу Кашић, они су им пружили отпор: Владу Кашића су убили, а његов брат Рајко отео им је оружје и ранио једног усташу. Рајко Кашић је онда „отишао у шуму да се бори против окупатора“.⁸⁷ „Српски живаљ у овоме крају тешко је подносио тај страшни зулум, па су сви Срби морали да се склањају по шумама и тако бар донекле сачувају своје животе“, посведочио је један мештанин Зијамета – избеглица у тзв. Недићевој Србији.⁸⁸ Сачуван је читав низ сличних примера, а заједнички именитељ био им је да су сељаци из страдалних подручја одлазили у шуму углавном тек онда када су схватили да им прети смртна опасност. Углавном су се повезивали са устаничким јединицама из околних подручја, а у реону Зијамета основан је и посебан устанички батаљон (испрва самосталан, касније ће се придружити партизанима), са око 120 бораца који су се активно супротстављали хрватским властима. У марту 1942. на овом простору почео је, након ранијих диверзија мањег обима, активно да делује и 3. крајишки партизански одред. Борбе са усташама су се интензивирале, а међу жртвама на њиховој страни у једној априлској борби налазио се и Никола Јуришић, зачетник усташке организације у Бугојну. Судбина је хтела да погине баш под Калина планином, недалеко од места где су 1941. Срби побацани у јаму.⁸⁹

На хрватску одмазду није се дуго чекало: већ сутрадан, 20. априла (други дан по Васкрсу), њихове јаке снаге упале су у зону где се водила борба и почели да убијају све који су им допали шака. У Љубнићу су убили Недељка Поповића („исјекли га ножевима“), а преостале српске куће, како у овом тако и у другим селима куда су наступали, изложили су безобзирној пљачки. „Опљачкали су све што им је долазило под руку, а нарочито перад, ситну и крупну стоку, одијела, обућу, новац, људску и сточну храну и све што је било од веће вриједности, а палили су само штале.“⁹⁰

⁸⁴ АБиХ, ЗК, к. 79, Пријаци, 45.433–54.979, збирна изјава.

⁸⁵ АБиХ, ЗК, к. 77, Чипуљић, 15.427/1, изјаве Тане Вуковића.

⁸⁶ АБиХ, ЗК, к. 80, Султановићи, 15.427–40.509, изјава Јове Ђукића.

⁸⁷ АБиХ, ЗК, к. 79, Ленђерова, 54.973, збирна изјава.

⁸⁸ АСПЦ, КС, изјава Радоја Поњевића.

⁸⁹ АБиХ, ЗК, к. 80, Весела, 40.496–54.971, изјаве Персе Праљак; М. Nottić, *n. d.*, 26–27.

⁹⁰ АБиХ, ЗК, к. 79, Љубнић, 54.977, збирна изјава.

Најгоре је тога дана прошло Брижина, где су усташе прикупили све сељане, углавном жене, децу и старце, мучили их, неке побили хладним оружјем, а онда све натерали у једну шталу – појату коју су запалили. Према поименичном списку, на овом месту изгорело је (већином живи спаљени) 83 Срба и Српкиња овог малог села. Од овог броја, 35 су била деца до 10 година старости. Није било породице која није претрпела жртве, а највише њих забележено је у роду Пилиповића. Патња кроз које је становништво овог краја прошло тешко да може да дочара бирократска формулација послератне Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача. Усташе су „покупили моју чељад у једну шталу које су наредосела запалили“, гласио је исказ Недељка Пилиповића. Или: „Исте те усташе су дошле у моју кућу и тамо затекли – нашли мога сина Пипиповић Петра Илин стар 1 год. (...) Јер (је) исти дијете нисмо могли да (га) понесемо кад смо бјежали. Исте те усташе однијели су малога и бацили у једну шталу која је изгорела“, како је казивао Иле Пилиповић. Љубану Пилиповићу су у дану убијени отац, жена и петоро деце; Јови Пилиповићу жена и петоро деце; Станко Пилиповић изгубио је мајку, две снахе, две сестре и синовца; Ники Јовишевићу запаљена је жена са четворо деце... Онај ко је изгубио „тек“ родитеље или супружника чинио се као срећник у мноштву жртава овог места. И овде је напослетку цело село било тотално опљачкано: отерани су сви волови, краве, коњи, овце и стока, али и вуна, покућство, личне ствари домаћина. Ношен је и грађевински материјал са кућа.⁹¹

Било је јасно да у наредним данима предстоји борба на живот и смрт. Мештани угрожених села некад су колективно кретали у збегове као генерације њихових предака, а мушкарци су силом прилика сви постајали борци против усташа и немачког поретка, придружујући се партизанском покрету чију су тактику прихватили иако можда нису до краја делили комунистичка уверења. Глад, жеђ и студен пратили су их свакодневно, а потом и непријатељске потерне снаге. „Морали смо се старати да под оваквим тешким околностима очувамо (?) своја имања, да обрађујемо земљу и да скидамо плодове са ње.“ Обично би у таквим околностима поставили страже по брдима, па се на вест о доласку Хрвата и муслимана поново повлачили у шуме. „Чим би опасност прошла, ми бисмо се враћали на имања и настављали смо са обрадом земље.“⁹²

Било је и оних који су на ствар гледали другачије и тражили средства да, ако не мушке главе, сачувају бар остатке своје породице и имовине. Мало је било људи који су успели да милост усташа нађу путем корупције, а најчешће се у тражењу мира, након злочина из 1941, прибегавало католичењу. Породица (мајка са шесторо деце) једне жртве из Султановића тако је, не би ли избавила свог сина који се такође налазио у затвору, прихватила да пређе у римокатоличку веру. Мештани је због овога нису осуђивали: „Под силом прилика морала је ићи празником у католичку цркву, а

⁹¹ АБиХ, ЗК, к. 80, Зијамет, 75.608–54.979, збирна изјава.

⁹² АСПЦ, КС, изјава Радоја Поњевића.

понекад је водила и своју дјецу. Ми сви знамо да је то прекрштавање било привидно, али је то био једини излаз да човек очува голи живот.“ Интересантно је да се овде као „заштитник“, у процесу покатоличавања, појавио фра Силво Фрањковић, свештеник који је био присутан при убијању Срба у Занесовићима.⁹³ Ово није био једини случај принудне конверзије у ратним условима. Сличних појава било је и у другим местима, поготово у граду Бугојну, најчешће међу онима који је требало да спашавају своје рођаке из затвора. Неки од њих остали су у римокатоличкој вери и после рата. Било је и честитих примера отпора, и то у изузетно тешким моментима: „Кад су нас повели из Бугојна за Слав. Пожегу рекли су нам и саветовали, да се покрстимо, па да ћемо остати мирни у својим кућама и на своме имању, али смо ми тај позив одбили.“⁹⁴

Нови талас сукоба уследио је пробојем партизанских јединица – пролетерских бригада на ове просторе средином године. Оне су се тада из источне Босне кретале ка Крајини и успут имале низ окршаја са усташким снагама. На руку им је ишло то што су, након Загребачког споразума из јуна 1942, Италијани извршили повлачење из целе III зоне, коју су надаље држале само војне снаге НДХ. У јулу 1942. борбе су се водиле на подручју Бугојна, да би од 16. јула партизани у више наврата нападали и сам град – седиште среза и усташког гарнизона. Иако су партизански напади на Бугојно одбијени, забележени су осетни губици на обе стране. Усташама је морала да дође у помоћ и Црна легија, односно њена 17. и 20. бојна под командом Рафаела Бобана.⁹⁵ Долазак легије, сталне борбе и жртве на хрватској страни додатно су појачали репресију власти НДХ и најавиле трећу фазу злочина над српским народом у Бугојанском срезу.

Службена белешка власти НДХ, односно извештај оружничке постаје Бугојно команди 5. оружничке пуковније од 15. августа 1942, говори о „покољу сељака православаца од стране Црне легије“. Из овог извештаја види се да је након партизанског напада на град ова усташка јединица кренула по околним селима „ради претреса терена и чишћења од бандита“; онда је у Вилешима „поклала сједеће фамилије“, „мушкарца, жена, дјеце, старца“. Поименично, лаконски и врло прецизно у овом извештају наведена је 61 цивилна жртва, што је био мањи број од стварног. Објашњење за злочин било је што је, наводно, у овом селу било пуцано на војску. Ипак, хрватске власти више је забринула последица акције по питању српске одмазде, будући да је „остали народ поменутих заселака (...) кад су чули за ово клање побјегли у шуме“. „Ради овога покоља православног становништва, јако (се) негодује код Хрвата католика и муслимана, јер се они сада боје освете.“⁹⁶

⁹³ АБиХ, ЗК, к. 80, Султановићи, 15.427-40.509, збирна изјава.

⁹⁴ АСПЦ, КС, изјава Татјане Вучић; Б. Мићић, *Српске њородице*, 9.

⁹⁵ Немања Девић, *За њарџију и Тиџа, њарџизански њокреџ у Срџији 1941-1944*. (Београд: Службени гласник, 2021), 504; Бојан Димитријевић, *Устџашка војска Независне Државе Хрваџске* (Београд: Институт за савремену историју, 2022), 140; Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, knjiga 1 (Zagreb: Mladost, 1981), 244-246; М. Notić, *n. d.*, 37, 42-43.

⁹⁶ ВА, НДХ, 147-5/2-1 (документ добијен добротом фондације Заборављени коријени).

Сећања са српске стране не говоре о било каквом сукобу у Вилешима, већ напротив о окупљању становништва на превару (наводно поведени на збор/договор), над којим је затим извршен масакр.⁹⁷ У усменом предању остало је да су усташку јединицу предводили командант Бобан и локални усташки часник, предратни емигрант Илија Пенава из Главица. Међутим, за разлику од усташког извештаја, сећања Срба не говоре о клању, већ о стрељању, и то претежно на локацији Даутовина, 11. августа 1942. Како је то изгледало у пракси описао је Марко Пргомеља: „Усташе су дошле у моју кућу и том приликом одвели моју жену Пргомеља Милисавку стару 40 год. и са њоме моју кћи Пргомеља Милеву стару 5 год. православне вјере и том приликом су их одвели изван села у једно мјесто јаругу звану Даутовина и ту их пострелили.“ „Покупили сву чељад по селу и давали је постреливати“, описао је кратко злочин Љубо Шпарац, ком су у Даутовини убијени брат, снаха и двоје мале деце. Истог дана и на истом месту убијено је девет чланова породице Марка Ђатића старости од три до 55 година, седам чланова породице Станка Пргомеље узраста од две до 60 година, седам чланова породице Миле и Анђелка Ђатића (од три до 45 година), седам чланова породице Ђорђа Јаковљевића (од две до 60 година), пет чланова породице Јове Ковачића, четири члана породице Јове Пргомеље, четири члана породице Богдана Јаковљевића и многи други. „Са тим народом стрељана је и мога оца фамилија читава“, сведочила је Анђа Чавић, рођ. Панић, која је побројала седам чланова породице Марка Панића, из три генерације, старости од једне до 60 година.⁹⁸

Страдали су и појединци, а понекад и читаве породице које су усташе овом приликом потерале са собом из околних села. Поименични списак говори о укупно 82 тада убијена цивила. Готово половина жртава била су деца, од чега њих петоро (Стана Ерак, Сифорија Чавић, Новка Зелен, Марко Панић, Стојко Голић) није било навршило ни годину дана. Уз све то, следила је и масовна пљачка све покретне имовине жртава, као што је био случај у априлу у Брижини. Ово је био ударац од кога се српство Вилеша никада није опоравило: село је након 1945. некако опстало са минималним бројем становника, да би касније и у потпуности опустело.⁹⁹ То је можда и најречитији пример у којој мери је пострадао српски народ у бугојанском крају.

Злочини Црне легије били су систематични и наставили су се и у другим селима. Примера ради, у Копчићу је у јулу 1942. убијено петоро српских цивила, а село потпуно опљачкано; сељаци који су се надали милости морали су сами да пренесу своје драгоцености до локације која им је назначена, где их је чекао усташки камион који је требало да превезе опљачкану робу.¹⁰⁰ Није са сигурношћу утврђено која је усташка формација починила масовне злочине, уз свеукупну пљачку, у селу Мрачај у октобру

⁹⁷ Б. Мићић, *Зайис*, 41–43.

⁹⁸ АБиХ, ЗК, к. 80, Вилеши, 46.921–46.948, збирна изјава.

⁹⁹ АБиХ, ЗК, к. 78, Главице, 46.936, збирна изјава; М. Ноћич, *н. д.*, 44.

¹⁰⁰ АБиХ, ЗК, к. 78, Копчић, 409–12–54.962, збирна изјава.

1942. године. У овом селу тада су убијена 42 недужна сељака, махом нејачи. И овде су међу жртвама евидентирана и бројна деца, од којих нека (Шкобићи, Дешићи) још увек нису била навршила ни годину старости.¹⁰¹

Епилог

Иако више није долазило до масовних злочина као 1941. и 1942, делом зато што је српско становништво у неким насељима већ било истребљено, а делом што су се преостала села подигла на општи устанак против власти НДХ, усташка страховлада у Бугојну и у трећој ратној години односила је нове жртве. У Веселој и Поричу забележено је више убистава, и то углавном сељака које би усташе пронашле током радова на њиви, или пак, пошто би их пресрели у шуми док би секли дрва. Карактеристично, у оба места те године усташе су убијале и поједине сумњиве муслимане; у години превирања у којој су њихови некадашњи помагачи, или бар посматрачи догађаја, почели да им се супротстављају, казне су и за њих биле најсуровије.¹⁰² Појединачни злочини над Србима у пролеће и лето 1943. забележени су у Крушевици и Чавићима, а за њих је одговорност сносио усташки 5. здруг из Бугојна.¹⁰³ Било је и одведених и усмрћених у логорима.¹⁰⁴ Али у ово време хрватске снаге већ увелико су се налазиле у дефанзиви. Од марта 1943. читаву област напустили су и Немци, а усташка власт у разуђеном срезу више није могла да се одржи у пуном капацитету. Ојачане партизанске снаге у више наврата су током лета вршиле нападе на усташе у зони Бугојна и, за разлику од претходне године, 25. августа 1943. успеле да заузму град.¹⁰⁵ Ослобођењу су претходиле вишедневне жестоке борбе, у којима је напослетку заробљен велики број усташа, од којих су многи чинили злочине над Србима и Јеврејима 1941–1942. У хроници НОБ-а Бугојна наводи се и њихова судбина: „Приликом борби за ослобођење града и послје, похватан је знатан број усташких зликоваца из овог краја који су од војног суда 1. пролетерске дивизије осуђени на смрт и стријељани.“¹⁰⁶ Број ликвидираних није познат, али се очигледно радило о осетним губицима; то донекле потврђује и анализа биографија усташа из документације Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, где је добрим делом као година смрти злочинаца наведена 1943.

¹⁰¹ АБиХ, ЗК, к. 79, Мрачај, 7.028; Б. Мићић, *Зайис*, 46–48.

¹⁰² АБиХ, ЗК, к. 80, Весела, 40.496–54.971, збирна изјава; к. 79, Пориче, 15.427–54.962, збирна изјава.

¹⁰³ АБиХ, ЗК, к. 78, Чавићи, 45.441–45.449, изјаве Јелке Терзић и Симе Милутиновића; к. 78, Крушевица, 46.912, изјава Јованке Туце.

¹⁰⁴ Б. Мићић, *Зайис*, 62–63.

¹⁰⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том 4, knjiga 16 (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1956), 136–146, 267–270.

¹⁰⁶ М. Hotić, *n. d.*, 59.

То је уједно било и време капитулације Италије и општег слабљења НДХ. Управо у то време, муслимани и Хрвати почели су у већем броју да приступају партизанским јединицама. Партизански хроничар Бугојна Месуд Хотић невољно признаје да су „хрватске сељачке масе на овом подручју (...) стицајем разних околности постале плијен усташких зликоваца и издајника.“ Јасно је да је овај еуфемизам говорио о масовној подршци римокатоличког становништва властима НДХ. Међутим, овај аутор констатује да се од јесени 1943, када је већ постајало јасно која страна побеђује, велика промена у политичком расположењу осетила и код Хрвата.¹⁰⁷ Ратни господари на територији града Бугојна често су се смењивали: од августа до краја 1943. градом су владали партизани, да би их потом накратко потиснула немачка 7. СС дивизија; у јануару 1944. партизани су се вратили, а иза њих, већ у фебруару, власт су поново успоставиле усташе и домобрани. Хрватска власт опстала је до септембра 1944, када су у борби ослобођена околна места, а потом 9. тог месеца у град победоносно умарширале снаге 7. крајишке бригаде 10. дивизије НОВЈ.¹⁰⁸ Свака та промена водила је новим страдањима, овога пута више у погледу материјалне штете и пљачке него цивилних жртава. Упечатљиво је да је, судећи по грађи Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, број ликвидираних од стране италијанског и немачког окупатора био једноцифрен (у оба случаја), а да су тако бројне цивилне жртве готово у целости настале услед репресивног деловања хрватских власти. Неки од злочина непредатих усташа („крижари“) забележени су и 1945, након завршетка ратних операција на бугојанском подручју. У појединачним акцијама убијали су и Србе и муслимане.¹⁰⁹

У другој фази рата, дакле од половине 1943. године, увећао се и удео хрватских жртава у ратним губицима Бугојанског среза. Њихов број је тешко установити, јер се послератна званична статистика није бавила жртвама поражених. Можда, уз извесна претеривања, у хрватској литератури њихов укупан број процењивао се на преко 1.200, и то су већински били војни губици – Хрвата припадника оружаних снага НДХ.¹¹⁰ Од усташких „првобораца“ из 1941, према једној послератној анализи, већина је изгинула у борбама са партизанима или ликвидирана пред крај рата од стране револуционарних власти.¹¹¹ Међутим, неки идеолози усташког покрета, као и организатори и извршиоци геноцидних злочина из 1941, успели су да емигрирају. Међу њима су били и Јосип Баришић и Бранко Куштро, хрватски велики жупан и котарски предстојник. И један од оних који су читавом подухвату дали верски печат, фра Силвио Фрањковић, умро је у самостану у Фојници после рата, природном смрћу.¹¹² Ипак, Куштро је са групом диверзаната, у оквиру операције Гвардијан, 1947.

¹⁰⁷ *Истио*, 63.

¹⁰⁸ *Истио*, 64–65.

¹⁰⁹ АБиХ, ЗК, к. 78, Јаклић, 15.427, изјава Османа Беврње.

¹¹⁰ В. више: *Svoju zemlju i oni su voljeli* (Zagreb: Svjetlo riječi, 2004).

¹¹¹ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388–1.653, збирна изјава.

¹¹² Viktor Novak, *Magnum Crimen, half a Century of clericalism in Croatia*, vol. 2 (Jagodina: Gambit, 2011),

упао у Југославију; заједно са њима је заробљен и суђено му је у Загребу. „Био сам против сваког који је био против хрватске државе“, казао је, негирајући да зна било шта о злочинима НДХ, но на крају је завршио на вешалима. Тиме је правда можда била донекле задовољена.¹¹³

Убрзо после рата започело се и са пописом жртава и евидентирањем стратишта. Негде је, као у Вилешима, то било изузетно тешко: село је готово у целости уништено, а сведоци су остали једино понеки мушкарци који су избегли покољ и жене уда-те у околним селима. Ускоро се отворило и питање јаме у Занесовићима. Један од иницијатора била је сродница жртава: „Ми свакако држимо, да су сви Срби, који су одведени о Илиндану 1941 године побијени и бачени у природну провалију у Занесеновићима, за коју тамошњи житељи тврде, да је пуна љешева.“¹¹⁴ Али жртве са ове локације никада нису биле ексхумиране, а јама је била обележена (као и друга стратишта Срба бугојанског краја) у складу са владајућом идеологијом.¹¹⁵ Комисије које су пописивале ратне жртве нису се трудиле да установе праве мотиве злочина, нити да реконструишу мрежу помагача и саучесника у њиховом извршењу. Иако су многи извршиоци злочина били кажњени од стране нових власти, било је и примера да су неки од одговорних и 1946. били на слободи, што је породице жртава погађало као нова неправда. „Усташа Лучић Стипо налази се и данас код своје куће у селу Весела“, док се његов саборац Иво Бојанић у исто време налазио у партизанским јединицама у Сарајеву; „иако су му руке до лаката биле кржаве, успео је да се извуче, и после 1945. је живео у Бугојну, где је и умро носећи на души велики број невиних“.¹¹⁶ То су били само неки од примера. С друге стране, требало је да прође време па да породице жртава у новим осетљивим национално-политичким околностима добију сатисфакцију: „Жена пок. Нике Спреме Грозда умрла је послје предметне згоде тј. 1944 оставивши иза себе (...) петоро нејаке необскрбљене дјеце, која се тешком муком прехрањују, а живе од милости добрих људи, обрађујући нешто мало своје земље, која им је остала иза оца.“¹¹⁷

Ни број жртава никада није установљен у целости, нити иједан извор садржи комплетне и сређене податке. По ратној хроници М. Хотића, забележене су 504 „жртве фашистичког терора“, у суштини махом српске жртве усташког режима.¹¹⁸ Према

867; Fojnica-samostan.com: Popis pokojnih fratara (mjesto smrti Fojnica; ukupno 207; Fratri (boldirana slova) pokopani na Karauši (ukupno 43) (fojnica-samostan.com) веб-сајту приступљено априла 2024.

¹¹³ Hrvatski Fokus.hr, Zapisi preko radio prijenosa sa suda Božidaru Kavranu i drugima 16. 8. 1948. godine - Hrvatski Fokus (hrvatski-fokus.hr) веб-сајту приступљено априла 2024.

¹¹⁴ АБиХ, ЗК, Караџе, к. 78, 15.427, изјава Анђе Жоље.

¹¹⁵ Б. Мићић, *Срби у Бугојну*, 41.

¹¹⁶ АБиХ, ЗК, к. 77, Црнице, 15.427-54.974, збирна изјава; к. 78, Копчић, 409-12-54.962, збирна изјава; Б. Мићић, *Зайис*, 7.

¹¹⁷ АБиХ, ЗК, Караџе, к. 78, 15.427, изјава Анђе Жоље.

¹¹⁸ М. Hotić, *n. d.*, 66.

попису жртава из 1964, евидентирано је до 527 српских цивилних жртава.¹¹⁹ Према резултатима нашег истраживања заснованог на архивској грађи, српских цивилних жртава било је око 530-550, којима уколико се реконструише биланс усташког терора треба дописати и неколико десетина имена Јевреја, и у мањој мери муслимана и Хрвата. Међутим, ако се истражују укупне српске жртве, овом броју треба додати и погинуле у устаничким партизанским редовима (четнички покрет није организовано деловао на овом подручју), којих је по евиденцији М. Хотића било 137, а по допуни Б. Мићића нешто мање од 170.¹²⁰ То би значило да укупан број српских жртава у општини Бугојно превазилази 700, што би у односу на попис из 1931. и број становника овог краја српске националности упућивало на закључак да су директни ратни губици значили губитак више од 20% те популације. Овоме, да би се схватиле потпуне размере трагедије, треба додати и висок демографски губитак (поготово због високе смртности мушкараца у продуктивном добу, те жена и деце), као и последице проверавања, протеривања, умрле и настрадале у изгнанству. Тек на тај начин приближно би се схватио ратни амбијент и размере трагедије коју је српски народ Бугојанског среза доживео током Другог светског рата.

Извори и литература

Необјављени извори:

- Архив Босне и Херцеговине (Сарајево), Земаљска комисија за утврђивање злочина и њихових помагача;
- Архив Српске православне цркве, Комисија Синода СПЦ за прикупљање података о страдању Срба 1941-1945;
- Војни архив, фонд НДХ.

Објављени извори:

- *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књига 2 (Београд: Народна скупштина, 1938);
- *Стакмислика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије* (Београд: Државна штампарија, 1938);
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том 4, књига 16 (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1956).

¹¹⁹ Музеј жртава геноцида, Жртве рата 1941-1945, подаци за БиХ, општина Бугојно.

¹²⁰ М. Hotić, *n. d.*, 66; Б. Мићић, *Зайис*, 74-77.

Литература:

- Bergholz Max, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Itaca and London: Cornell University Press, 2016.
- Bjelajac, Mile. „Glinski kraj 1938–1941. Strah i zabrinutost Srba za sigurnost i odnos prema vojsci i državi”. *Istorijski zapisi. Ecris historiques* 3–4/2021, 79–99.
- Bulajić Milan, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Beograd: Politika, 1992.
- *Геноцид над Србима у II светском рату*, Ур: Радован Самарџић, Београд: Музеј жртва геноцида и Српска књижевна задруга, 1995.
- Goldstein, Slavko, *1941. – godina koja se vraća*, Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Грујић Радослав, *Политичко-верска активност Ватикана на Балкану кроз векове*, CATENA MUNDI: Београд, 2020.
- Девић, Немања, *За партију и Титу, партизански покрет у Србији 1941–1944*. Београд: Службени гласник, 2021.
- Dedijer, Vladimir, *Dnevnik*, Zagreb: Mladost, 1981.
- Дешнер Карлхајнц, *Политика римских папа у 20. веку*. Београд: CATENA MUNDI, 2021.
- Димитријевић, Бојан, *Усташка војска Независне Државе Хрватске*, Београд: Институт за савремену историју, 2022.
- Драгишић, Оливера, *Комунистичко освајање власти на Балкану 1944–1947. Румунија. Бујарска. Југославија*, Београд: ИНИС, 2023.
- Ђурић Мишина, Вељко, *Злочин је почео раније, прилози за историју страдања Срба у дановинама Савској и Приморској 1934–1941*. Београд: Драслар партнер, 2004.
- Живојиновић, Р. Драгољуб, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941–1958*. Београд: Службени гласник, 2007.
- Затезало, Ђуро, *Јадовно, комплекс усташких логора 1941*, књига 1, Београд: Музеј жртва геноцида, 2007.
- Латиновић, Горан, Ожеговић Никола, *Хрватски злочин над Србима у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарковац и Мошике код Бање Луке 7. фебруара 1942. године*, Бања Лука: Србско сабрање „Баштионик“, 2022.
- Милорадовић, Горан, „Хрватски Рашомон: југословенска штампа о покољу у Керестинцу 16. априла 1936. године”, *Токови историје* 1/2020, 11–46.
- Мићић, Бранко, *Српске породице у оштини Бујино*. Нови Сад: пишчево издање, 2013.
- Мићић, Бранко, *Закон о злочину*. Нови Сад: пишчево издање, 2010.
- Мићић, Бранко, *Срби у Бујину*. Нови Сад: пишчево издање, 2014.
- Novak, Viktor, *Magnum Crimen, half a Century of clericalism in Croatia*, Jagodina: Gambit, 2011.
- Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački centar, 1992.
- Рајчевић Угљеша, *Заширано и зашито. О уништеним српским сиромасима*. Нови Сад: Прометеј, 2001.

- Симоновић, Будо, Оињена Марија Ливањска, Подгорица: Ободско слово, 2018.
- Сјоменица љравославних свешћеника, жртјава фашистичкој шерора и љоинулих у народноослободилачкој борди. Београд: Савез удружења православног свештенства ФНРЈ, 1960.
- Snyder, Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010.
- *Тко је тко и NDH, Хрватска 1941–1945*. Zagreb: Minerva, 1997.
- Тимофејев, Алексеј, *Руси и Друји свешћски райи у Јујославији. Ушшицај СССР-а и руских емиграната на дођађаје у Јујославији 1941–1945*. ИНИС: Београд, 2011.
- Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knjiga 2, Beograd: Narodna knjiga, 1982.
- Тимофеев Алексей Юрьевич, Тасич Димитар, Драгишич Оливера, *Война љосле войны. Движение сойройивления на Балканах 1945–1953. љѢ*. Москва: Вече, 2019.
- Hasanbegović, Zlatko, *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929–1941*. Zagreb: Fortuna, 2022.
- Hotić, Mesud, *Ratna hronika Bugojna 1941–1945* (Bugojno: Travnik 22. oktobar, 1969).

Инљернељ:

- Popis pokojnih fratara (mjesto smrti Fojnica; ukupno 207; Fratri (boldirana slova) pokopani na Karauši (ukupno 43) (fojnica-samostan.com)
- Zapisi preko radio prijenosa sa suda Božidaru Kavranu i drugima 16. 8. 1948. godine – Hrvatski Fokus (hrvatski-fokus.hr)
- Safaric.si, NDH i njezin slom (safaric-safaric.si)

Nemanja Dević, PhD

Research Associate

The Institute of Contemporary History

nemanjadevic4@gmail.com

Olivera Dragišić, PhD

Senior Research Associate

The Institute for Recent History of Serbia

nowrunlolarun@gmail.com

Summary

SUFFERINGS OF THE SERBIAN PEOPLE IN BUGOJNO DURING GENOCIDE IN NDH 1941–1945

The occupation and destruction of the Kingdom of Yugoslavia and the subsequent establishment of the independent state of Croatia were events that determined the fate of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina during the Second World War. Municipality Bugojno, located in the central part of the country, was a nationally mixed environment before 1941, in which the Serbian Orthodox population made up almost a third of the population. Due to the special national and political circumstances, there was no mass uprising of the Serbian population in these regions in 1941, but they were subjected to severe repression by the Ustasha authorities from the first days of the occupation. The NDH authorities took advantage of the absence of German and, in some phases of the war, Italian occupation troops and set up their own administration to exterminate the Serbs in Bugojno. Several phases can be recognised in this process: July and August 1941 - when the slaughter of the male population and their liquidations, which initially took place individually, then in groups and finally en masse, took place in several smaller and three separate large execution sites (Gračanica, Kalina, Kožvarice). in the spring of 1942, when the Serbian resistance movement began in response to the massacre, but also encountered new reprisals - and when women and children were victimised on a large scale; in the summer of 1942, when the Ustaša Black Legion arrived in these areas and continued the mass slaughter in the villages. Crimes on this scale were the first of their kind in this area, and they had a primarily religious basis: the Roman Catholic authorities, with the slight help of Muslims, resorted to the extermination of the Orthodox population. This involved physical liquidations, often using brutal means and torture, violent verification (catholicisation) and finally the deportation and expulsion of the Serbian population from the NDH. Some Serbian villages in this region, such as Vileš, were almost completely destroyed in 1941-1942. The Jewish community in Bugojno was almost wiped out, and the Serbian community suffered heavy losses of 20% of the physically destroyed population. The consequences were far-reaching and reflected the fate of the Serbian people in this area, who lived in the wider Bugojno area in the 20th century.